

X76

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. Драгоманова

ХОМИЧ Вікторія Іванівна

УДК 811.161.2'366.54'367.332'367.633

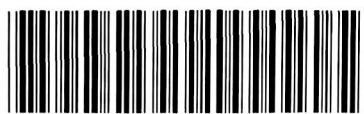
**ФУНКЦІОНАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ
ПРИЙМЕНИКОВО-ВІДМІНКОВИХ ФОРМ
У СТРУКТУРІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ**

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

НБ НПУ

100196895

Київ – 2006

2575
БІБЛІОТЕКА
НПУ імені М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – академік АПН України,
доктор філологічних наук, професор
Грищенко Арнольд Панасович,
Національний педагогічний
університет імені М.П. Драгоманова,
завідувач кафедри української мови

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Степаненко Микола Іванович,
Полтавський державний
педагогічний університет
імені В.Г.Короленка,
завідувач кафедри української мови

кандидат філологічних наук, доцент
Христіанінова Раїса Олександрівна,
Інститут філології Бердянського державного
педагогічного університету,
заступник директора

Провідна установа – Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, Інститут філології,
кафедра української мови,
Кабінет Міністрів України, м.Київ

Захист відбудеться “12” листопада 2006 р. о 16³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано “07” листопада 2006 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.П. Гальона

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Сучасна лінгвістика ґрунтується на багатоплановому дослідженні мовних одиниць. В україністичі останнім часом панує функціональний підхід, центральним поняттям якого науковці вважають синтаксему. Функціональний підхід тісно пов'язаний із трактуванням поняття функції, типів синтаксичних функцій різнорівневих одиниць мови, зокрема й ролей прийменниково-відмінкових форм (далі – ПФФ).

На матеріалі української мови до проблеми функції словоформ зверталися Є.К.Тимченко, А.С.Колодяжний, А.П.Грищенко, І.Р.Вихованець, М.Я.Плющ, К.Г.Городенська та ін. Зокрема, позначення прийменниковими конструкціями локативності розглянули З.І.Іваненко, Г.М.Шелемеха, Т.Є.Масицька, М.І.Степаненко та ін. Вираження ПФФ темпоральної семантики висвітлено в наукових розвідках З.І.Іваненко, П.С.Каньоси, Р.А.Куцової та ін. Фінальні значення прийменникових конструкцій проаналізовано в працях А.І.Йови, А.П.Грищенка та ін. Каузальним функціям словоформ присвячені роботи А.М.Фінкеля, Н.М.Бурдаківської, З.І.Іваненко, О.В.Халчанської та ін. Наукові дослідження У.В.Кубської, В.В.Моренця, Я.М.Чопика позначені увагою до питання значеннєвого синкретизму у сфері атрибутивних відношень.

Отже, функції ПФФ досліджувалися в різних аспектах з урахуванням розвитку теорії словосполучення й простого речення. Однак диференціація ролей словоформ тільки на поверхневому (формально-синтаксичному) рівні виявилася недостатньою. Для розмежування їх функцій використовується термінологія глибокого (семантико-синтаксичного) синтаксису, оскільки це дає можливість точніше визначити роль конструкцій у формуванні змісту висловлювання, з'ясувати процес утворення ономасіологічного значення атрибута та вихідні дериваційно-сміслові зв'язки похідної одиниці. Аналіз функціонально-семантичних ознак ПФФ в атрибутивній функції невід'ємний від дослідження вихідних одиниць та дериваційних актів, що лежать в основі породження вторинних утворень.

Актуальність дослідження проблеми функціональної диференціації ПФФ у структурі простого речення зумовлена комплексом чинників, зокрема багатоплановістю об'єкта дослідження, відсутністю єдиного погляду на ряд важливих теоретичних питань синтаксису: функціонального потенціалу словоформ як компонентів речення адвербіального та атрибутивного характеру, їх транспозиційних властивостей, критеріїв розмежування семантико-синтаксичних ролей прийменникових конструкцій у структурі речення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження пов'язане з науковою проблемою кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя "Граматичні й семантичні аспекти функціонування лексики та фразеології української мови". Тема кандидатської дисертації затверджена Вченою радою Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (протокол №3 від 06 листопада 2000 р.) та узгоджена Координаційною радою "Українська мова" Інституту української мови НАН України (протокол № 3 від 14 лютого 2001 р.).

Мета роботи полягає у визначенні та диференціації семантико-синтаксичних функцій ПВФ у структурі простого речення.

Реалізація поставленої мети передбачала розв'язання таких основних завдань:

1) узагальнити логіко-лінгвістичну сутність локативних, темпоральних, фінальних, каузальних семантико-синтаксичних відношень словоформ іменників із погляду їх транспозиційних властивостей;

2) здійснити семантико-синтаксичний аналіз прийменникових конструкцій в атрибутивній функції;

3) дослідити механізм позиційних перемішень словоформ у сферу атрибутивних засобів;

4) уніфікувати критерії для диференціації функцій ПВФ у структурі простого речення;

5) розмежувати первинні та вторинні семантико-синтаксичні ролі прийменникових конструкцій;

6) виділити й охарактеризувати функціонально-транспозиційні групи й підгрупи поліфункціональних прийменникових конструкцій у межах аналізованих семантичних та граматичних парадигм.

Об'єктом дослідження стали ПВФ як засоби вираження синтаксем, що виконують первинні (просторові, темпоральні, каузальні, цільові) та вторинні (атрибутивні) функції.

Предметом наукового аналізу є функціональна транспозиція словоформ (прийменникових родового, давального, знахідного, орудного та місцевого відмінків) у структурі простого речення.

Методи дослідження. У роботі як основний застосовано описовий метод із використанням прийомів внутрішньої інтерпретації. Має місце також структурний метод, що реалізується в методиках: дистрибутивного, трансформаційного і компонентного аналізу. Трансформаційний метод широко використано для встановлення семантико-синтаксичних зв'язків між вихідною та похідною різнорівневими одиницями (речення → словосполучення → синтаксема).

Джерельна основа дослідження. Основним джерелом фактичного матеріалу є реченнєві конструкції, вилучені методом суцільної вибірки з текстів художнього й публіцистичного стилів сучасної української літературної мови (XIX – XX століття) та фондів Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України. Загальна кількість речень із компонентами, що виражають обставинні та атрибутивні семантико-синтаксичні відношення, становить 15 тисяч одиниць.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше в українській мові здійснено комплексний аналіз ПВФ іменників у аспекті виявлення функціонально-транспозиційного потенціалу прийменникових родового, давального, знахідного, орудного та місцевого відмінків української мови; уведено та обґрунтовано терміни “функціонально-транспозиційна група” та “функціонально-транспозиційна підгрупа”; виділено функціонально-транспозиційні групи та підгрупи, що засвідчують позиційні переміщення синтаксем прийменниково-відмінкового типу; уніфіковано критерії розмежування функцій словоформ із використанням двох аспектів аналізу – формально-синтаксичного й се-

магнито-синтаксичного; диференційовано на тлі функціональної транспозиції первинні та вторинні семантико-синтаксичні ролі прийменникових конструкцій.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що в ній на основі семантико-синтаксичного аналізу функціонально-транспозиційного потенціалу словоформ одержано ряд нових теоретично важливих результатів, які матимуть значення для подальшого опрацювання загальних та часткових проблем теорії функціонального синтаксису української мови: вивчення відмінкової системи та лексико-граматичних класів іменників, валентної та невалентної сполучуваності членів речення, взаємодії морфології та синтаксису.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання їх у навчальному процесі середньої та вищої школи під час викладання курсу синтаксису сучасної української літературної мови, при підготовці спецкурсів і спецсеминарів із синтаксису простого речення для студентів філологічних факультетів; для написання підручників, методичних посібників, граматичних довідників, словників.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданні кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, а також на підсумкових наукових конференціях цього навчального закладу (2000–2003 рр.). Результати дослідження апробовано на II Всеукраїнській науковій конференції “Актуальні проблеми менталінгвістики” (Черкаси, 2001 р.), на IX Міжнародних Карських читаннях “Ю.Ф.Карський і сучасне мовознавство” (Гродно, 2003 р.), на IX Міжнародній науковій конференції “Семантика мови і тексту” (Івано-Франківськ, 2006 р.).

Матеріали дисертаційного дослідження впроваджувалися на заняттях із сучасної української літературної мови на філологічному факультеті Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (довідка про впровадження № 04 від 28.08.2006 р.), у навчальному процесі Ніжинського агротехнічного інституту Національного аграрного університету (довідка про впровадження № 628 від 25.07.2006 р.) та Прилуцького педагогічного коледжу ім. І.Я.Франка (довідка про впровадження №142 від 13.07.2006 р.).

Публікації. Основні положення дослідження відображено у восьми публікаціях, із них 5 – у фахових виданнях, визначених переліком ВАК України.

Обсяг і структура роботи. Структура дисертації зумовлена її метою та дослідницькими завданнями. Вона складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списків використаної літератури (253 позиції) і джерел (121 найменування). Основний текст роботи викладено на 196 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 227 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми, актуальність наукової роботи, визначено її мету, завдання, предмет, об’єкт та наукову новизну, подано відомості про джерела добору фактичного матеріалу й методи його аналізу, охарактеризовано теоретичне та практичне значення результатів і форми їх апробації.

У першому розділі “Теоретичні проблеми процесу функціональної транспозиції в системі синтаксичних відношень” визначено процес функціональної транспозиції (або синтаксичної деривації) як використання однієї мовної форми у функції іншої; розглянуто поняття синтаксичної похідності в системі припредикатних синтаксичних одиниць, зокрема від одиниць вищого рангу (вихідних елементарно семантичних речень) до нижчого рангу (слово-сполучень та синтаксем); уніфіковано критерії функціональної диференціації ПВФ у формальній і семантичній структурі простого речення.

Критерії розмежування ролей прийменникових конструкцій є тими чинниками, що допомагають точно визначити функцію певної синтаксичної одиниці як у формальній, так і в семантичній структурі речення. Зокрема, функція словоформи визначається порядком слів (О.М.Псшковський, Н.Ю.Шведова, І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, В.М.Русанівський), синтаксичною залежністю (І.І.Мсцанінов), логічним запитанням (О.С.Мельничук), можливістю заміни іменникових обставин займенниковими без прийменників (*там, тоді, так, так довго* тощо) (А.П.Грищенко), фразовим наголосом та інтонацією (І.І.Мсцанінов), конкретною семантикою і частиномовною належністю аналізованої одиниці (О.О.Потебня), типом синтаксичного зв'язку (Б.М.Кулик, А.М.Мухін), семантикою речення, синтаксичним контекстом, а інколи й цілим текстовим утворенням (В.І.Кононенко, М.Я.Плющ, М.І.Степаненко). Вагомим критерієм розмежування ролей ПВФ є особливості їхньої транспозиції до інших частин мови. Якщо словоформи перебувають у морфологічно закріплених за ними позиціях (типових, вихідних), то вони виражають обставинні функції: *Студенти прибули з Києва*. Заміщення синтаксичними одиницями нетипових (вторинних) позицій, що є результатом функціональної транспозиції, указує на реалізацію ними вторинних ролей, зокрема агрибутивних: *Студенти з Києва відвідали виставу “Наталка-Полтавка” в Ніжинському драмтеатрі*.

Основним критерієм функціональної диференціації є синтаксична зумовленість словоформи формально-синтаксичною та семантико-синтаксичною структурою речення.

У другому розділі “Функціональна транспозиція субстанціальних (локативних) синтаксем, виражених прийменниково-відмінковими формами” досліджено природу субстанціальних (локативних) синтаксем прийменниково-відмінкового типу. Зазначені одиниці функціонують як у приприсудковій (З.І.Іваненко), так і в детермінантній (І.Р.Вихованець) позиціях. У нашому дослідженні кваліфікуємо типовою позицією – приприсудкову (при власне локативних дієсловах, локативних дієсловах процесу або дії). На їх базі виділено чотири функціонально-транспозиційні групи (у дисертації визначено як об'єднання синтаксем прийменниково-відмінкового типу в межах однієї семантичної та граматичної парадигми за здатністю виражати похідну функцію) – це локативні родовий, знахідний, орудний відмінки із прийменниками та місцевий відмінок. Поза явищем функціональної транспозиції залишається локативний давальний відмінок із прийменниками, оскільки він уживається лише зі вторинними прийменниками *назустріч, навстріч, вслід (услід), навздогін, навперейми, напереріз*, які рідко співвідносяться з відмінками в кількох значеннях.

Тому зазначені моделі виконують функцію атрибута фрагментарно: *“Подивився єслід тракторові, оточеному хмарою дітей, усміхнувся їй мовив...”* (І.Ле) → *“Погляд єслід дівчині спонеляв усе навкруги.*

Установлено процес переходу словоформ “ргаер + N_x” із типової позиції до нетипової, що кваліфікується як функціональна транспозиція (або ад’єктивна синтаксична деривація): V_f + ргаер + N_x → N + ргаер + N_x. Атрибутивна функція розвивається в локативних синтаксисах у процесі згортання присудка (дієслів пересування, зміни місцеположення, руху, виявлення певного стану чи ознаки, мовлення, сприймання тощо) вихідного речення: *“...Він слухав голоси з низин і з-понад хмар”* (М.Рильський); *“А поки – спочину та розшитаю цяхх на Москобцину”* (Т.Шевченко); *“Я кунив куринь під кручею”* (В.Дрозд); *“Записати докладно мою подорож до села Василівки на Конці”* (О.Довженко) чи його трансформації: *“Вчував жагучий поклик з-за Дніпра...”* (П.Воронько); *“У повній тиші Тарас пішов до входу в печеру...”* (В.Шевчук); *“Скільком залицьяльникам відкоша дала, не спокусилася ні на шикарну квартиру..., ні на машину, ні на офіцерські погони і манливе життя за кордоном”* (А.Шкуліпа); *“Колотича в хаті набирала небезпечного характеру”* (І.Ле).

Аналіз матеріалу дослідження дає підстави для виділення чотирьох ФТГ. Найбільшою продуктивністю відзначаються словоформи ФТГ “Локативний родовий відмінок із прийменниками”. У своєму семантичному потенціалі вона нараховує чотири функціонально-транспозиційні підгрупи (у дисертації визначено як подальшу диференціацію об’єднань синтаксиса прийменниково-відмінкового типу в межах однієї семантико-граматичної парадигми): вихідного, кінцевого пункту руху, шляху руху та місця. Значення вихідного пункту руху позначається дистантними та контактними взаємозв’язками. Дистантність виражена ПВФ: а) з орієнтацією на конкретну сторону предмета (*з-за* – рух із протилежного боку предмета; *з-над, з-понад* – над предметом; *з-під, з-понад* – під предметом; *з-перед, з-поперед* – перед предметом; *з-позад, з-поза* – за предметом); б) без орієнтації на конкретну сторону (*від* – від крайньої точки предмета). Контактний вихідний пункт руху акцентується родовим відмінком із прийменниками *з (із, зі), зсередини (ізсередини), з-посеред, з-між (з-межи), з-поміж (з-помежи), з-проміж*, які позначають напрям переміщення зсередини, із поверхні чи з місця об’єкта, що оточене рядом предметів. Поліфункціональними у ФТП вихідного пункту руху визначено моделі “*з-за + N_{gen}*”, “*з-над + N_{gen}*”, “*з-понад + N_{gen}*”, “*з-під + N_{gen}*”, “*з-понад + N_{gen}*”, “*від + N_{gen}*”, “*з + N_{gen}*”: *“А з-за моря місяць визирає...”* (О.Вишня) → *“Чорна хмара з-за Диману Небо, сонце крис”* (Т.Шевченко). Родовий відмінок із прийменниками *з-перед, з-поперед, з-посеред, з-між (з-межи), з-поміж (з-помежи), з-проміж* функціонує лише в позиції обставини: *“Рантом з-проміж машин на шаленій швидкості вихоплюється велосипедист”* (А.Шкуліпа). Конструкції “*з-позад + N_{gen}*”, “*з-поза + N_{gen}*”, “*зсередини (ізсередини) + N_{gen}*” несистематично виконують атрибутивну функцію: *Пісня з-поза яру нагадала старому орачеві молодість.*

Діапазон функціонування “ргаер + N_{gen}” у підсистемі дистантного або контактного кінцевого пункту руху не широкий. Дистантне вихідне значення прийменники диференціюють на: а) рух без указівки на сторону об’єкта (*наперед,*

назад – із наближенням до об’єкта; *до, в (у) бік, в (у) напрямку (до), в (у) напрямі (до)* – у бік предмета); б) з указівкою на конкретну сторону просторового орієнтира (*поперед, наперед* – перед об’єктом; *позад, назад* – за ним; *поверх, вище* – вище об’єкта; *нижче* – нижче його). Контактний рух диференційовано на: а) внутрішній (*всередину, до, вглиб* – усередину об’єкта; *посеред, наперед* – у центр); б) зовнішній (*до* – до межі об’єкта). Обставинне значення реалізується при присудках зміни місцеположення, стану, сприймання та мовлення, руху тощо: “*Довбня...пощичкав-пощичкав і виїшов наперед хати*” (П.Мирний). Активно вживається в атрибутивній позиції лише одна ПВФ – “до + N_{gen}”: “*Одно зостається – або в сіті до павука, або еміграція до Бразилії*” (М.Коцюбинський). Інші моделі в нетиповому оточенні перебувають рідко: *Кроки в напрямку до хати схвилювали дівоче серце.*

Родовий відмінок із прийменниками (спеціалізованим контактним *мимо* та допоміжними контактними й дистантними) ФТП шляху не відзначаються активністю в транспозиційних процесах. У цьому семантичному об’єднанні виділено дистантні та контактні взаємозв’язки. Дистантні позначають шлях руху з указівкою на конкретну сторону об’єкта по горизонталі: *попереду* просторового орієнтира (*поперед*), *за ним (позаду)*, *збоку (збоку, обіч, побіч, обабіч, край, поруч, поряд)*; та по вертикалі: *поверх* чогось (*поверх*). Вони переважно виражають обставинну семантику: “*Тоді пішов Мирон Данилович мимо станційного будинку – на дорогу*” (В.Барка). Лише деякі словоформи трансюнуються в присубстантивну позицію: “*Сказала так, – та і пішла Дорогою позовож села*” (С.Руданський). Контактні позначають простір, який може не перетинатися (*уздовж, удовж, уподовж, упоперек, подовж (повздовж, поздовж), поперек + N_{gen}*) або перетинатися рухом обмежено (прийменник *з*), та простір, близько якого відбувається рух без указівки на конкретну сторону об’єкта (прийменники *коло, біля, побіля, близько, поблизу, недалеко (від), неподалік (від) + N_{gen}*): “*Ми пішли вдовж сірих скель ...*” (М.Коцюбинський).

Численними транспозиційними прикладами представлена ФТП місцезнаходження. Поліфункціональними є ПВФ дистантної та контактної локалізації. Дистантне місцезнаходження диференційоване: а) без указівки на конкретну сторону предмета: *біля, побіля, коло, близько (від), поблизу, недалеко (від), неподалік (від), неподалеку (від), від + N_{gen}* (із відтінком наближення); *оддалік (від), віддалік (від), поодаль (від), далеко (від) + N_{gen}* (з відтінком віддалення); б) з указівкою на конкретну сторону предмета: *навколо (навкіл), довкола (довкіл), круг (кругом), округ (округи), навкруг (навкруги), довкруг (довкруги) + N_{gen}* (розміщення когось / чогось по колу); по вертикалі – *поверх, вище + N_{gen}* (над предметом); *нижче, понижче + N_{gen}* (під предметом); по горизонталі – *проти, навпроти, супроти, насупроти, просто + N_{gen}* (проти предмета); *ззаду, позаду (позад) + N_{gen}* (за предметом); *поряд, поруч, обіч, обік, обабіч, побіч, збоку (від), обіруч (від), праворуч (від), ліворуч (від), край, кінець + N_{gen}* (збоку предмета з відтінком безпосередньої просторової близькості). Контактна локалізація реалізується в різновидах: а) внутрішня – *всередині + N_{gen}* (нецентральне); *серед, посеред (посередині), наперед + N_{gen}* (центральне); б) зовнішня – *вздовж (уздовж), вповдовж (уподовж), вдовж (удовж), подовж (повздовж),*

впоперек (упоперек), *поперек* + N_{gen} (дистрибутивне); *поверх*, *зверху* (*зверх*) + N_{gen} (недистрибутивне); в) проміжна – *між* (*межи*, *меж*), *поміж* (*помежи*), *проміж* (*промеж*) + N_{gen} : “Тоді зійшлися до стаї всі бівчарі і сіли біля живого вогни” (М.Кошубинський) → “Великі дерева біля кладовища спіяли завію...” (В.Барка); “...Стоїть між сосен і дубів” (Л.Первомайський) → “А сама поглядає на плесо поміж лепехи та осоки...” (Є.Гуцало).

ФТГ “Локативний знахідний відмінок із прийменниками” репрезентована трьома ФТП: кінцевого пункту, шляху руху та місцерозташування. Найбільш активно виконують атрибутивну функцію словоформи ФТП шляху руху та місцерозташування. Зокрема, ПВФ “через + N_{acc} ”, “крізь + N_{acc} ”, “повз (проз) + N_{acc} ” з указівкою на шлях руху функціонують у присудковій (при дієсловачу руху, рідше – спрямованій дії) позиції: “Повз хутір Затулич розбита дорога” (П.Воронько). Ці словоформи позначають лише контактне переміщення: а) простір, який перетинається рухом (*через* – необмежений; *крізь*, *через* – обмежений); б) без указівки на сторону об’єкта (*повз*, *проз* – мимо об’єкта). Вторинна роль ПВФ окреслюється присустановною позицією, фразовим наголосом, інтонацією: “Тамарочка з Марією мали окремих хід через кухню” (І.Ле). ФТП ‘місцерозташування’ репрезентована лише дистантною поліфункціональною синтаксею “через + N_{acc} ”: *Сусід проживає через річку* → “У сусіда через річку всі хати за семирічку...” (С.Олійник).

Найменш активними в транспозиційних процесах виявилися словоформи ФТП кінцевого пункту руху. ПВФ указують на дистантний кінцевий пункт руху: а) без указівки на сторону об’єкта (прийменник *на*); б) з указівкою на сторону орієнтира (прийменники *перед* – перед об’єктом, *за* – за предметом, *над*, *понад* – вище об’єкта, *під*, *понід* – нижче просторового орієнтира). Контактний кінцевий пункт руху реалізується в таких різновидах: а) внутрішній (*в* (*у*), *на* – усередину предмета); б) зовнішній (*на* – на поверхню, *по* – до межі об’єкта); в) проміжний (*між* (*межи*), *поміж* (*помежи*), *проміж* (*промежи*)) – рух обмежений кількома орієнтирами в просторі). Обставинну функцію на атрибутивну змінюють лише словоформи “в (*у*) + N_{acc} ”, “на + N_{acc} ”, “за + N_{acc} ”: “...Їздили за Ялту безакцизне вино тити...” (О.Вишня) → “Після поїздки за Дніпро вони міцно спали...” (В.Малик). Знахідний відмінок із прийменниками *під*, *понід*, *над*, *понад* у нетиповому оточенні реалізується рідше: *Пірнання під воду було єдиним моїм задоволенням*. Іноді ці ПВФ позиційним розміщенням створюють труднощі в інтерпретуванні їх функцій: “Як тільки сонце над захід, уже й підлетів, сигналізує, викликаючи свою Відзігорку...” (О.Гончар). Це речення неповне, і в результаті еліпсису синтаксема “над + N_{acc} ” транспонується до присудковій позиції. Але її не слід кваліфікувати як агрибут, адже граматично й семантично вона залежить від присудка. Не зазнають функціональних змін словоформи з прийменниками *перед*, *між* (*межи*), *поміж* (*помежи*), *проміж*: “В нестямі [бійці] дерлися кудись між стрімке каміння і знову скочувались вниз” (О.Гончар).

Локативний орудний відмінок із прийменниками репрезентує третю ФТГ. Семантично вона не така розгалужена (‘шлях руху’, ‘місцерозташування’), як перша та друга, оскільки орудний відмінок уживається з меншою кількістю

прийменників. У ФТП ‘шлях руху’ виділено дистантні та контактні взаємозв’язки. Дистантний шлях руху (із указівкою на конкретну сторону об’єкта) диференційовано прийменниками по горизонталі: *перед* (перед просторовим орієнтиром), *за, поза, слідом за, вслід за* (за об’єктом), *навздогін (наздогін) за* (позаду просторового орієнтира), *поряд з, поруч з, побіч з* (поблизу та з бічної сторони); та по вертикалі: *над, понад* (над об’єктом), *під, понід* (під просторовим орієнтиром). Контактний шлях руху акцентується прийменниками *між, поміж* (рух між кількома просторовими орієнтирами). Зазначені ПФФ не становлять численних зразків функціональної транспозиції. Вагома перешкода для переміщення – походження прийменників, адже вони вже реалізують вторинну функцію, яка є наслідком транспозиції самостійних частин мови в прийменник. Саме тому орудний із прийменниками *слідом за, вслід за, навздогін (наздогін) за, поряд з, поруч з, побіч з, перед* уживається переважно в обставинній функції: “*Князь Ізяслав теж перейшов Воздвиженець, приготував свої пошки до бою і рушив услід за братом*” (В.Шевчук). Хоча інколи зазначені моделі характеризують іменник за просторовими відношеннями при їх семантичній суміжності: *Похід услід за братом не передбачав нічого доброго*. Атрибутивну роль виконують ПФФ “над + N_{instr}”, “понад + N_{instr}”, “під + N_{instr}”, “понід + N_{instr}”, “за + N_{instr}”, “між + N_{instr}”, “поміж + N_{instr}”, до складу яких уходять первинні прийменники: “*Пішла поза ставом...*” (М.Стельмах) → “*Мені дуже допомогло блукання за кордоном...*” (М.Кошубинський).

Активними є словоформи ФТП статичної локалізації (дистантної та контактної). Дистантне місцеребування з указівкою на конкретну сторону об’єкта диференціюється прийменниками на вертикальне (*над, понад* – розташування предмета вище об’єкта; *під, понід* – нижче просторового орієнтира) та горизонтальне (*перед* – перед об’єктом; *за, поза, неподалік за* – позаду просторового орієнтира; *поряд з, поруч з, побіч з* – поблизу та з бічної сторони). Контактне проміжне місцеребування виражене орудним відмінком із прийменниками *між (межи), поміж (помежи)*, що вказують на розташування будь-чого між кількома орієнтирами. Як обставинні синтаксеми конструкції “рагер + N_{instr}” реалізуються в приприсудковій – при дієслівних одиницях стану (*сидіти, лежати*), локалізації (*бути, знаходиться*) позиції: “*Кружляв літак під хмарою*” (Л.Первомайський); “*Крамничка його була побіч з кімнаткою*” (Г.Хоткевич). Виконувати атрибутивну функцію можуть усі зазначені ПФФ.

ФТП “Локативні місцевий відмінок” семантично не розгалужена, оскільки місцевий відмінок уживається лише з чотирма прийменниками *в (у), на, при, по*. Вихідна сема диференціюється на дистантну та контактну локалізацію. Дистантне місцезнаходження акцентується синтаксею “при + N_{loc}” (просторова близькість предмета) в типовому оточенні: “...*При ногах їх [старих] спать лягла дівчина*” (І.Франко). Присубстантивна позиція, семантичні зв’язки, логічні запитання (*будинок (який?) по вулиці Куліша*) свідчать про атрибутивну функцію: “*Пізніше Безбородько не міг пояснити собі, як це сталося, що, власне, Суліман був т.ч., хто відчинив їм дверцята машини, коли молоді під їхали до будинку по вулиці Куліша*” (І.Вільде). Контактна локалізація реалізується у різновидах: а) внутрішня “в (у) + N_{loc}” (усередині предмета, нецентральна) і

б) зовнішня – “на + N_{loc}” (на поверхні будь-чого, недистрибутивна), “по + N_{loc}” (по поверхні об’єкта, дистрибутивна): “Засяяла зірка уві млі” (П.Воронько). Похідна функція реалізується при непохідних: “За розмірами фойє нагадувало залізничний вокзал у Києві” (Є.Гуцало) та похідних іменниках: “Поїздка по Станіславщині не принесла фінансових результатів...” (І.Вільде).

Отже, субстанціальні (локативні) синтаксеми прийменниково-відмінкового типу виявляють найбільшу продуктивність у транспозиційних процесах.

Третій розділ “Функціональна транспозиція вторинних предикатних (обставинних) синтаксем, виражених прийменниково-відмінковими формами” містить аналіз вторинних предикатних (обставинних) синтаксем – темпоральних, цільових, каузальних, що в позиційній структурі займають як морфологічно закріплені за ними позиції, так і негіпові. Для ПВФ з обставинною семантикою (темпоральною, фінальною, каузальною тощо) типовою позицією одні дослідники визначають детермінантну (Н.Ю.Шведова, І.Р.Вихованець), інші – приприсудкову (З.І.Іваненко, Н.М.Бурдаківська, А.І.Йова). У дисертаційному дослідженні типовою позицією для таких синтаксичних одиниць визначається приприсудкова. Негиповою вважається присубстантивна позиція, у якій словоформи характеризують головні іменники за часом, метою, каузальністю тощо. Атрибутивна функція розвивається внаслідок згортання присудка у вихідному реченні: “Неділя за тиждень перед Великоднем називається “вербною...”” (О.Воропай); “Не пофортунило йому і з місцем для снання” (В.Малик); “Рані від уксів ми теж полікуємо” (С.Гуцало) або його трансформації: “Там стежки нагадували прогулянки, розмови, озеро – першу зустріч перед грозою” (О.Іваненко); “...Франко малює ... в оповіданні “Лесичина челядь” і др. – важку, невстипуу працю хлібороба задля шматка хліба” (М.Кошубинський); “Купець тоді наздоганяв Безбородька дрібними кроками, й враження від цієї гонимиві було трагікомічне” (І.Вільде). Показником функціонального переміщення з контактного присубстантивна позиція, а також логіко-семантичні зрушення. Схематично процес функціональної транспозиції змодельовано так: V_f + праер + N_x ⇒ N + праер + N_x.

Найактивніше негіпову позицію займають ПВФ з *темпоральною семою*, адже кількісно вони виділяються серед інших семантичних блоків обставинної сфери. Оскільки прийменниковий давальний відмінок не характерний для темпоральної системи української мови, виділено тільки чотири ФТГ.

Найпродуктивнішою ФТГ словоформ цієї семантики є “Темпоральний родовий відмінок із прийменниками”. У семантичному потенціалі виділено дві ФТП: різночасність і одночасність явищ і часового моменту. ФТП різночасності диференціюється за семантичними ознаками на: а) значення часової попередності (означений попередній – “до + N_{gen}”, неозначений неточний попередній – “до + N_{gen}”, “напередодні + N_{gen}”, “в (у) переддень + N_{gen}”, “проти + N_{gen}”, “супроти + N_{gen}”; неозначений приблизний попередній час – “близько + N_{gen}”, “коло + N_{gen}”, “біля + N_{gen}”); б) часової наступності (означений час – “з + N_{gen}”, “від + N_{gen}”, “починаючи з + N_{gen}”, “починаючи від + N_{gen}” та неозначений неточний наступний час – “після (опісля) + N_{gen}”, “пізніше (від) + N_{gen}”, “пізніш (від) + N_{gen}”); та в) проміжного часу (означена тривалість дії – “від + N_{gen} + до + N_{gen}”,

“з + N_{gen} + до + N_{gen}”, “починаючи від + N_{gen} + до + N_{gen}”, “починаючи з + N_{gen} + до + N_{gen}”, “від + N_{gen} + по + N_{acc}”, “з + N_{gen} + по + N_{acc}”). Численними щодо транспозиційних змін визначено ПВФ часової попередності: “Напередодні наступу білці одержали тютюн” (О.Гончар) → “Тетері не виходила з голови розмова з Виговським напередодні від’їзду” (Н.Рибак). Відзначаються в кількісному плані, але малоактивні прийменникові конструкції семантичного блоку часової наступності. Вторинну функцію реалізують прийменникові конструкції “від + N_{gen}”, “з + N_{gen}”, “після (опісля) + N_{gen}”: “Що наймита почав тримати десь тільки з 1924 року...” (І.Ле) → “Спасибі Вам за лист з 3 квітня...” (М.Коцюбинський). Фрагментарно нетипову позицію заповнюють словоформи “пізніше (від) + N_{gen}”, “пізніш (від) + N_{gen}”: “Навіть уявити не можна, як це жінка встас пізніше сонця!” (М.Стельмах) → “Повернення дітей пізніше визначеного терміну викликало паніку серед батьків”. Решта – дві ПВФ “починаючи від + N_{gen}”, “починаючи з + N_{gen}” – уживаються лише в позиції обставини: “Починаючи приблизно з другої половини ХІХ-го століття, на Україні найбільше поширені колядки релігійно-біблійного змісту” (О.Воропай). Не відзначаються стабільною реалізацією атрибутивної функції словоформи проміжного часу “від + N_{gen} + до + N_{gen}”, “з + N_{gen} + до + N_{gen}”, “починаючи від + N_{gen} + до + N_{gen}”, “починаючи з + N_{gen} + до + N_{gen}”, “від + N_{gen} + по + N_{acc}”, “з + N_{gen} + по + N_{acc}”: “Цілими днями їх не було, то над полем від ранку до самого вечора бродили тумани” (О.Гончар) → “У Празі готується до друку велика антологія української поезії від Котляревського по наші дні в чеських перекладах” (М.Рильський).

Малопродуктивними на тлі різночасності виявилися ПВФ наступної ФТП. Вихідна сема одночасності диференціюється на: а) неозначену неповторювану (під час, у ході, у процесі, за, серед, посеред (посередині), наприкінці + N_{gen}) та б) означену неповторювану (протягом, впродовж (упродовж) + N_{gen} – точну; близько, біля, коло + N_{gen} – приблизну) тривалість дій, явищ. Словоформи неозначеної неповторюваної тривалості дії визначено більш численними в транспозиційних змінах, ніж конструкції означеної тривалості дії. Поліфункціональними є ПВФ “під час + N_{gen}”, “серед + N_{gen}”, “посеред (посередині) + N_{gen}”, “за + N_{gen}”: “Під час танку ... вона любила зайвий раз упевнитись, що ми сидимо в залі – я чи Сев” (Ю.Яновський) → “Усі вони заздалегідь знали свої місяця під час бою” (М.Стельмах). Решта словоформ зазначеної семантики (“у ході + N_{gen}”, “у процесі + N_{gen}”, “наприкінці + N_{gen}”) як атрибути вживаються рідше: “Наприкінці ХІХ століття в Царському Селі влітку алегсо двірцевого парку прогулювався молодий цар Микола ІІ” (О.Довженко) → “Дошч наприкінці літа дуже корисні для майбутнього врожаю”. Моделі “протягом + N_{gen}”, “впродовж (упродовж) + N_{gen}”, “близько + N_{gen}”, “біля + N_{gen}”, “коло + N_{gen}” означеної неповторюваної тривалості дії також не відзначаються активністю щодо виконання атрибутивної функції: “Усе місто брало участь у прибиранні руйн протягом трьох літ” (О.Довженко) → “Розмова протягом години не дала очікуваних результатів”.

Темпоральний знахідний відмінок із прийменниками загалом виконує атрибутивну функцію, хоча на тлі транспозиційних процесів інших груп він по-

стає невиразно. ФТП різночасності та одночасності становлять семантичний потенціал ФТГ “Темпоральний знахідний відмінок із прийменниками”. Вихідна темпоральна сема ‘різночасність’ диференціюється на: а) означену попередність – “по + N_{acc}”, неозначену неточну попередність – “під + N_{acc}”, “над + N_{acc}”, неозначену точну попередність – “за + N_{acc} + до + N_{gen}”, “за + N_{acc} + перед + N_{instr}”; б) неозначену наступність (“за + N_{acc}”, “через + N_{acc}” – приблизну; “за + N_{acc}”, “через + N_{acc}” – точну). Найбільшу продуктивність у цій підгрупі виявляє словоформа “під + N_{acc}” неозначеної попередності: *“Засидляла під ранок неспокійним, жарким сном...”* (Г.Хоткевич) → *“В ніч під Андрія хлопці мають найбільше права...”* (О.Воропай). Із таким же вихідним значенням у позиції атрибута фрагментарно вживаються моделі “над + N_{acc}”, “за + N_{acc} + до + N_{gen}”, “за + N_{acc} + перед + N_{instr}”: *“Ми приїхали за 15 хвилин до десятої”* (Ю.Яновський) → *“Приїзд за 15 хвилин до десятої змінює життя хлопця. Переважно з обставинною функцією виступає словоформа “по + N_{acc}”: “По цей час живе в народі добра слава про Василя Трубенка”* (О.Довженко). Атрибутивну функцію вона реалізує дуже рідко: *“Життя по цей час не відзначалося привабливістю. У семантичному блоці неозначеної наступності конструкції приблизного або точного часу виконують, окрім обставинної, атрибутивну функцію, хоча повною мірою остання ще й не закріпилася за ними: “Поїздка за північ й досі турбує; Ой, чого тільки коштує мені цей вихід за годину на сцену! Оце прибуття через рік було дійсно загадковим. Поза явищем синтаксичної деривації залишилася синтаксема “через + N_{acc}” приблизної наступності: “Через два-три тижні таку настоянку вже можна було споживати”* (В.Скуратівський).

У ФТП одночасності наявна опозиція: а) означена (неповторювана точна тривалість з указівкою на обмеженість дії – “за + N_{acc}”, “на + N_{acc}”, “в (у) + N_{acc}”; неповторювана приблизна – “понад + N_{acc}”, “з + N_{acc}”; повторювана тривалість часу з указівкою чи без указівки на завершеність дії – “за + N_{acc}”, “по + N_{acc}”, “на + N_{acc}”) та б) неозначена неповторювана тривалість дії – “в (у) + N_{acc}”, “на + N_{acc}”. Активністю позначені поліфункціональні ПВФ “за + N_{acc}”, “на + N_{acc}”: *“Сценарій “Аероград” я написав у Москві за два з половиною місяці”* (О.Довженко) → *“Ось маю тепер три гектари мочарища... та якийсь набуток за минулі роки”* (М.Стельмах), рідше – модель “в (у) + N_{acc}”: *“В триденній строк здати до камори три мільйони за пограбоване майно!”* (О.Довженко) → *“Перескладання [заборгованості] в триденний термін виявилось нелегким. При несподіваних і похідних іменниках словоформи “понад + N_{acc}”, рідше – “з + N_{acc}” реалізують атрибутивну функцію: “Блукання з годину допомогло розібратися в душевних муках. Найменш продуктивними у транспозиційних процесах є ПВФ “за + N_{acc}”, “по + N_{acc}”, окрім “на + N_{acc}”: “По півгодини сама з собою розмовляла”* (М.Коцюбинський) → *“Щоденні розмови по півгодині [з учителем] спонукали хлопця до конкретних дій. Семантичний блок неозначеної неповторюваної тривалості визначено малочисленним (“в (у) + N_{acc}”, “на + N_{acc}”). Ці моделі потрапляють у негипове оточення не так активно: “В четвер у Зелений тиждень і наші дівчата йдуть у ліс...”* (О.Воропай).

У ФТГ “Темпоральний орудний відмінок із прийменниками”, що є нечисленною, наявні дві ФТП: різночасності та одночасності. У ФТП різночасності

виділено семантичні блоки: неозначеної неточної часової попередності – “перед + N_{instr}”; неозначеної неточної часової наступності – “за + N_{instr}”, “вслід (услід) за + N_{instr}”, “слідом за + N_{instr}”; неозначеної проміжної тривалості дії – “між + N_{instr}”. Активно виконують атрибутивну функцію дві ПВФ – “перед + N_{instr}”, “між + N_{instr}” при непохідних: “Тиждень перед Різдвяними святками залишив батько каменоломню і був дома...” (У.Самчук) або при віддієслівних іменниках: Базікання [дядька] між чарками децю прояснило Федьку. Орудний відмінок із прийменниками за, вслід (услід) за, слідом за фрагментарно заступає позицію атрибута: “Слідом за князем грабували восводи ...” (П.Загребельний) → Грабування слідом за князем стало звичною справою.

ПВФ одночасності на тлі конструкцій різночасності взагалі непродуктивні щодо похідної функції. Словоформи “з + N_{instr}”, “за + N_{instr}” означеної повторюваності неактивно реалізують атрибутивну роль: Просиджування за переглядом кінофільмів стало звичною справою. Їх лексичне значення переважно розкривається в типовому оточенні: “Я всі вечори просиджував за переглядом перекладів” (М.Кошобинський). Не всі ПВФ як реалізатори неповторюваної неозначеної одночасності включаються в процес синтаксичної деривації. Деякі з них уживаються лише в типовій позиції з обставинною функцією на позначення одночасності зіставлених явищ (“з + N_{instr}”, “над + N_{instr}”): “В п'ятицию над вечером розчиняють тісто на паску” (О.Воропай). Тільки прийменникові конструкції “за + N_{instr}”, “під + N_{instr}” узгоджують свою темпоральну семантику з позицією атрибута: “Побалакали вони в той день за землю за обідом, побалакали за вечерю” (В.Скуратівський) → “Тепер Турові речі за вечерю не здавались уже Петру жартами...” (П.Куліш).

ФТП “Темпоральний місцевий відмінок” порівняно з попередніми трьома нечисленна, але ПВФ є продуктивними щодо транспозиційних переміщень. Словоформи виражають семантику двох ФТП: різночасності (неозначена неточна наступність – “по + N_{loc}”) та одночасності (неозначена неповторюваність – “при + N_{loc}”, “в (у) + N_{loc}”, “на + N_{loc}”, “о (об) + N_{loc}”, “по + N_{loc}”; означена повторюваність – “по + N_{loc}”). Із-поміж зазначених ПВФ лише “по + N_{loc}” відноситься до двох ФТП. Якщо уживається як засіб вираження різночасності, то в типовій позиції реалізує значення неозначеної неточної наступності: “По завершенні обряду тіло віддавали вогню” (В.Скуратівський). Контактна присубстантивна позиція (життя по смерті), синтаксичні зв'язки, логічні запитання (не вірив (в що?) в життя; життя (яке?) по смерті) указують на атрибутивну функцію синтаксеми життя по смерті: “Не вірив я в життя по смерті ...” (О.Олесь).

Значення одночасності виражене п'ятьма прийменниковими конструкціями “при + N_{loc}”, “в (у) + N_{loc}”, “на + N_{loc}”, “о (об) + N_{loc}”, “по + N_{loc}”. Ця ФТП найбільше представлена транспозиційними моделями. Активними щодо вираження вторинної, атрибутивної, функції є синтаксеми “при + N_{loc}”, “в (у) + N_{loc}”, “на + N_{loc}”, “по + N_{loc}” із сею неозначеної неповторюваної тривалості дії: “Товаришів своїх по навчанню і роботі він теж не любив” (О.Довженко). Лише одна словоформа “о (об) + N_{loc}” рідше виконує вторинну функцію: Кава о восьмій годині ранку є надзвичайно смачною. Прийменникова конструкція

“по + N_{loc}” означеної повторюваності фрагментарно заміщає позицію атрибута: *Зібрання по п'ятиццях було невід'ємною частиною громадського життя*. Тому виділено дві синтаксеми (“по + N_{loc}”, “о (об) + N_{loc}”), за якими повною мірою ще не закріпилася атрибутивна функція.

У блоці *цільової сфери* вичленовано три ФТГ. Поза явищем синтаксичної деривації залишився цільовий давальний відмінок із прийменниками, оскільки у сучасній українській мові не вживається. Найпродуктивнішою поліфункціональною ФТГ є “Цільовий родовий відмінок із прийменниками”. Її семантичний потенціал має дві ФТП: власне мети дії та мети з відтінком присвяти. ФТП власне мети дії представлена родовим відмінком із прийменниками *для, задля, до, з метою, у справах, у справі, на предмет*, що функціонують у різних позиціях. Вихідною для них є приприсудкова позиція: “*Задля шастя і волі краю не пошкодую живота свого...*” (Н.Рибак). Поліфункціональними є моделі “задля + N_{gen}”, “для + N_{gen}”, “до + N_{gen}”. Решта ПВФ цього семантичного об'єднання нестабільно реалізуються в нетиповому оточенні: *Комітет у справах молоді переїздить до сусіднього корпусу*. Прийменники *задля, для, ради, заради, в ім'я, на честь, в інтересах, з нагоди, з приводу, на (у) знак + N_{gen}* формують ФТП мети-присвяти й відзначаються малоактивністю щодо транспозиційних процесів. Вони вказують на дію, що є приводом до чогось: “*Охоче жертвував своєю цікавістю ради виховання в дітях так необхідних їм ... витримки і самодисципліни*” (А.Головка) або позначають об'єкт, в ім'я якого щось здійснюється: “*Один князь може вбити Іванцю в ім'я другого князя*” (П.Загребельний). Активністю в позиції атрибута позначаються лише словоформи “задля + N_{gen}”, “для + N_{gen}”, які в результаті девербальної транспозиції переміщуються в нетипове оточення для характеристики віддієслівного іменника: “*Здавалося, щасна доля зглянулася і на його [Шевченка], ... дала спромогу працювати задля рідного народу*” (П.Мирний) → *Лише праця задля народу надихала його на життя*. Решта ПВФ рідше реалізуються як атрибути: *Зміни ради справжнього кохання завжди будуть позитивні*.

ФТП “Цільовий знахідний відмінок із прийменниками” представлена однією ФТП зі значенням власне мети дії. Виражають цю семантику п'ять синтаксем прийменниково-відмінкового типу: “на + N_{acc}”, “за + N_{acc}”, “про + N_{acc}”, “під + N_{acc}”, “по + N_{acc}”. Окрім власне мети дії: “*На зборах веде [ударниця] скрізь перед, агітує за похід технічний*” (В.Сосюра), вони репрезентують і сему ‘призначення предмета’ у приприсудковій позиції: “*Назар запрягав коні під пана*” (Марко Вовчок). Указані словоформи реалізують атрибутивну функцію в контактній присудбантивній позиції: “*...С вічний бій за шастя для усіх*” (М.Нагнібіда). Інколи вторинна роль простежується у позиції: “*– Дивна тут під садок земелька. Підсоня, – зауважив Григорчук*” (У.Самчук). Уживання ПВФ “по + N_{acc}” у нетиповому оточенні в сучасній українській літературній мові нестабільне: *Мандрівка по гриби була нелегкою справою для літньої людини*.

Функціональні можливості ФТГ “Цільовий орудний відмінок із прийменниками” мінімальні. Семантичний потенціал становить тільки одну ФТП власне мети дії, яка у свою чергу представлена єдиною поліфункціональною ПВФ – “за

+ N_{instr} ”. Вона виконує обставинну: “Одарка побігла до комори за сиром і маслом” (У.Самчук) та атрибутивну роль при віддіслівних дериватах: “Погоня за стипендією ... привела мене до цього інституту” (О.Довженко).

Каузальні синтаксеми також виступають вихідними моделями, на тлі яких розвивається вторинна функція. Фактичний матеріал фіксує чотири транспозиційні парадигми: родовий, давальний, знахідний, орудний відмінки з прийменниками. Монофункціональною (каузальною) моделлю є місцевий відмінок: “Спробував [Орест] здійснитись на ліжках над кріслом ..., але не може і в безсиллі опустатись” (Леся Українка).

Найбільшу активність у цьому процесі виявляє ФТГ “Каузальний родовий відмінок із прийменниками”. Її семантичний потенціал складається з двох ФТП – зовнішньої та внутрішньої каузації. Словоформи зовнішньої спонукальної каузації (“від (од) + N_{gen} ” та “з + N_{gen} ”) характеризуються високою частотою перемішень у позицію атрибута: “Остання свічка наша догоріла, і вже не видно стало ні стола, ні плям з вина червоного на ньому...” (Леся Українка). Рідше вторинну роль виконують синтаксеми “без + N_{gen} ”, “після + N_{gen} ”, “з-за + N_{gen} ”: “Чудасія з-за того хліба дала привід для розмов односельців”. ФТП внутрішньої каузації є нечисленна й непродуктивна щодо транспозиційних процесів. Лише ПВФ “від (од) + N_{gen} ” неусвідомленої чи усвідомленої внутрішньої каузації спроможна активно реалізуватися в нетиповому оточенні: “Люди дихали смердючими випарями, і смертність від пощесті щодня збільшувалась” (О.Іваненко); “Сором од Христиних дошкульних докорів недовго й допікав – одразу за її порогом і прочах” (Є.Гуцало). Модель “з + N_{gen} ” неусвідомленої чи усвідомленої внутрішньої причини перебуває переважно в типовому оточенні: “Катря з жаху одекочить аж насеред хати” (П.Мирний). В атрибутивній ролі – виступає рідко: “Відповідь із переляку здивувала молодого офіцера.

ФТГ “Каузальний давальний відмінок із прийменниками” репрезентована синтаксемою “завдяки + N_{dat} ”. Усвідомлена внутрішня причина як вихідна її сема реалізується в типовій позиції: “Завдяки своїм зв'язкам з багатьма музеями Європи Вовк доклав чимало зусиль для обладнання університетської лабораторії...” (Хв.Вовк). ПВФ “завдяки + N_{dat} ” фрагментарно реалізується в присубстантивній позиції при похідному іменнику: “Перемога завдяки мужності піднесла бойовий дух солдатів.

У ФТГ “Каузальний знахідний відмінок із прийменниками” виділено дві ФТП – зовнішньої та внутрішньої каузації. Так, у першій ФТП атрибутивну функцію виконують прийменникові конструкції “через + N_{acc} ”, “за + N_{acc} ”: “Ізяслав не міг звернути вину за обвиство Ігоря на Долгорукого...” (П.Загребельний). Словоформи “з огляду на + N_{acc} ”, “зважаючи на + N_{acc} ” здатні реалізувати семантику зовнішньої причини лише в типовій позиції: “Але й після цього фольклористична розвідка з огляду на відомі нам обставини не набула широкого розголосу в українському народознавстві” (В.Скурагівський). Конструкція “на + N_{acc} ” уживається при дієсловах дії, стану, його зміни, буття: “Хоч їхати жаль, – їхать треба: На те панська воля!” (П.Гулак-Артемівський). Інколи вона може виступати у вторинній ролі: “Купівля [речей] на пам'ять приносить велике задоволення”. У ФТП внутрішньої каузації ноліфункціональна ПВФ

“через + N_{acc}” реалізується як обставинна синтаксема при дієсловах внутрішнього стану, дії: “*Хотів написати, як даремно гине він через свою дурю ...*” (В.Підмогильний). При nepoxiдних та поxiдних iменниках обставинні формально-граматичні властивості зазначеної конструкції нейтралізуються: *Смерть [копача] через необережність засмутила друзів; Муки через кохання розгорілися з новою силою.*

Семантичний потенціал ФТГ “Каузальний орудний відмінок із прийменниками” складають ФТП зовнішньої та внутрішньої причини. Проте не всі словоформи, що входять до таких семантичних блоків, є вихідними моделями, на ґрунті яких розвивається вторинне функціонування. Тільки ПФФ “під + N_{instr}”, “за + N_{instr}”, “у зв’язку з + N_{instr}” як реалізатори зовнішньої каузативної спроможності заступають позицію атрибута при віддієслівних дериватах: *Повідомлення [солдата] під примусом хутко фіксувалося немолодим офіцером.* Модель “за + N_{instr}” (внутрішня каузативність) уживається переважно в обставинній функції на позначення причини здійснення чогось: “*Тепер мені спокійніше, а то я за турботами не мів часом спочивати як слід” (М.Кошобинський). Її функціонування в присубстантивній позиції є фрагментарним: *Невстигання за домашніми клопотами не давало можливості відвідувати гуртка.**

Отже, вторинні предикатні (обставинні) синтаксеми представлені набагато вужчим арсеналом моделей у транспозиційних процесах.

ВИСНОВКИ

У формально-синтаксичній структурі речення прийменниково-відмішкочі форми використовуються як один із засобів вираження другорядних членів, у семантико-синтаксичній – синтаксем.

Синтаксеми виражають різнопланові семантико-синтаксичні відношення. У морфологічно вмотивованих позиціях вони є реалізаторами, зокрема, субстанціальних семантико-синтаксичних (локативних) та предикатних (адвербіальних, атрибутивних) відношень. Відповідно до типу відношень синтаксеми диференціюються на локативні, адвербіальні (темпоральні, цільові, каузальні), атрибутивні тощо. Локативні синтаксеми функціонують у структурі семантично елементарного простого речення, адвербіальні й атрибутивні є компонентами семантично ускладненого простого речення.

Словоформи в структурі простого речення виражають у типовому оточенні первинну, обставинну, функційну; у нетиповому – вторинну, атрибутивну, яка зумовлена низкою причин.

Основним чинником зміни первинної функції на вторинну є процес функціональної транспозиції (або синтаксичної деривації). Це явище обумовлюється згортанням присудка чи його трансформацією в структурі вихідного семантичного речення та перерозподілом синтаксичних зв’язків між компонентами. Вторинні предикатні синтаксеми утворюються внаслідок об’єднання двох або більше елементарних простих речень в одне просте ускладнене чи дериваційних перетворень у межах складнопідрядних та складносурядних речень.

Для диференціації функцій приєднаних конструкцій необхідно, крім дослідження акту позиційних переміщень, використовувати такі критерії розмежування: постановка ряду запитань і вибір найбільш умотивованого з них; визначення інтонації та фразового наголосу; встановлення співвідношення між словами за їх фактичними зв'язками; з'ясування способів вираження синтаксичних відношень; розгляд конкретної семантики обставин або атрибутів, виражених ПВФ; визначення порядку слів; з'ясування семантики речення, синтаксичного контексту, а то й досить великого текстового утворення.

Продуктивністю в транспозиційних процесах вирізняються словоформи локативної семантики. Схематично процес функціональної транспозиції (або синтаксичної деривації) моделюється так: $V_f + \text{праер} + N_x \rightarrow N + \text{праер} + N_x$. Основна маса функціональних змін простежується в ФТГ “Локативний родовий відмінок із приєдниками” та ФТГ “Локативний місцевий відмінок”. Атрибутивна роль у ФТГ “Локативний знахідний відмінок із приєдниками” та ФТГ “Локативний орудний відмінок із приєдниками” виражена неоднаковою мірою – фрагментарно.

Вторинні предикатні синтаксеми (темпоральні, каузальні, цільові), виражені ПВФ, також виступають вихідними для розвитку атрибутивної функції як і локативні, хоча спостерігається набагато вужчий арсенал моделей. Процес переміщення синтаксем із типової в нетипову позицію кваліфікується як функціональна транспозиція й позначається так: $V_f + \text{праер} + N_x \rightarrow N + \text{праер} + N_x$.

У темпоральній парадигмі наявні чотири ФТГ. Загалом похідну функцію розвивають словоформи ФТГ “Темпоральний родовий відмінок із приєдниками” та ФТГ “Темпоральний місцевий відмінок”. Малоактивними в транспозиційних процесах є моделі ФТГ “Темпоральний знахідний відмінок із приєдниками” і ФТГ “Темпоральний орудний відмінок із приєдниками”; зазвичай приєдникові конструкції репрезентують у приприсудковій позиції обставинну функцію.

ПВФ із цільовою семою становлять три ФТГ. Конструкції ФТГ “Цільовий родовий відмінок із приєдниками” та ФТГ “Цільовий знахідний відмінок із приєдниками” відзначаються продуктивністю щодо переміщень у позицію атрибута серед словоформ інших груп. Транспозиційні можливості моделей ФТГ “Цільовий орудний відмінок із приєдниками” порівняно з двома попередніми ФТГ виявилися мінімальними.

Найбільш активними в транспозиційному процесі є словоформи ФТГ “Каузальний родовий відмінок із приєдниками”. Семантичний потенціал ФТГ “Каузальний давальний відмінок із приєдниками”, ФТГ “Каузальний знахідний відмінок із приєдниками” та ФТГ “Каузальний орудний відмінок із приєдниками” мінімальний. ПВФ переважно перебувають у типовому (приприсудковому) оточенні й виражають обставинну функцію.

Основні положення дисертації викладено в публікаціях:

1. Хоменюк (Хомич) В.І. Проблема ідентифікації функцій приєднаних форм в українській синтаксичній традиції 2-ої половини ХХ століття // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя. Філологічні науки. – Ніжин, 2001. – С. 56-60.

2. Хоменюк (Хомич) В.І. Омонімія атрибутивної й обставинної функцій прийменниково-відмінкових форм // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2002. – № 1. – С. 75-80.

3. Хоменюк (Хомич) В.І. Ступені ад'єктивації прийменниково-відмінкових форм (на матеріалі творів письменників Полісся) // Література та культура Полісся. Особливості розвитку історії та культури на Поліссі та в Лівобережній Україні. – Ніжин, 2002. – Вип. 18. – С. 7-12.

4. Хоменюк (Хомич) В.І. Функціональна трансляція обставинних синтаксем, виражених прийменниково-відмінковими формами // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2003. – № 1. – С. 182-186.

5. Хоменюк (Хомич) В.І. Функціональна транспозиція каузальних синтаксем, виражених прийменниково-відмінковими формами // Література та культура Полісся. Культура Полісся та України в історичному, філологічно-мистецькому контексті. – Ніжин, 2005. – Вип. 30. – С. 12-21.

6. Хоменюк (Хомич) В.І. Принципи розмежування атрибутивної й обставинної функцій прийменниково-іменникових форм у тексті // Актуальні проблеми менталінгвістики: Зб. наук. праць: Ч.І. – Черкаси, 2001. – С. 101-103.

7. Хоменюк (Хомич) В.І. Функціональные переходы предложно-надежных форм с приглагольной в применную позицию в современном украинском языке // Материалы IX международных Карских чтений “Е.Ф.Карский и современное языкознание”: Сб. науч. раб.: Ч.І. – Гродно, 2003. – С. 172-180.

8. Хоменюк (Хомич) В.І. Функціональна транспозиція орудного відмінка з прийменниками в темпоральному значенні // Матеріали IX міжнародної наукової конференції “Семантика мови і тексту”: Зб. наук. праць: Ч.І. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 196-198.

АНОТАЦІЯ

Хомич В.І. Функціональна диференціація прийменниково-відмінкових форм у структурі простого речення. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2006.

Дисертація присвячена комплексному аналізу функцій субстанціальних (локативних) та вторинних предикатних (темпоральних, цільових, каузальних) синтаксем прийменниково-відмінкового типу. Виділено функціонально-транспозиційні групи та підгрупи прийменникових конструкцій у межах однієї семантико-граматичної парадигми. У роботі на тлі функціональної транспозиції (або синтаксичної деривації) диференційовано ролі (первинні та вторинні) зазначених синтаксичних одиниць з урахуванням особливостей формальної та семантичної структур простого речення; визначено вихідні й похідні позиції для синтаксем, а також описано механізм їх переміщень та проаналізовано причини неможливості цього явища.

Ключові слова: функціональна диференціація, субстанціальні (локативні) синтаксеми, вторинні предикатні (темпоральні, цільові, каузальні) синтаксеми, функціональна транспозиція, функціонально-транспозиційні групи та підгрупи, первинна та вторинна функція, типова і нетипова позиція.

АННОТАЦИЯ

Хомич В.И. Функциональная дифференциация предложно-падежных форм в структуре простого предложения. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01. – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2006.

Основным направлением современной лингвистики является функциональное исследование языковых единиц, в частности предложно-падежных форм. В диссертации осуществлён структурный анализ форм. Трансформационный метод используется при установлении семантико-синтаксических связей между исходной и производной единицами.

В I главе рассматриваются фундаментальные научные подходы к исследованию процесса использования одной языковой формы в функции другой, в частности предложно-падежных форм как синтаксем различной семантической природы. Исследовано понятие синтаксической производности в системе припредикатных синтаксических единиц. Унифицированы принципы функциональной дифференциации предложных конструкций в формальной и семантической структуре простого предложения.

Вторая глава посвящена исследованию субстанциальных (локативных) синтаксем предложно-падежного типа, которые являются исходными для развития атрибутивного значения. На этой базе выделены четыре функционально-транспозиционные группы (локативные родительный, винительный, творительный падежи с предлогами и предложный падеж). Не выделяется пятая группа, потому что локативный дательный падеж с предлогами функционирует в основном в обстоятельственной позиции. Рассмотрен процесс перемещения словоформ “*praer + N_x*” с типичной в нетипичную позицию: $V_f + praer + N_x \rightarrow N + praer + N_x$. В каждой группе анализируется её семантический потенциал, то есть наличие функционально-транспозиционных подгрупп: исходного, конечного пунктов движения, пути движения, места действия. На основании этих данных производится функциональная дифференциация предложно-падежных форм.

Третья глава содержит анализ вторичных предикатных (темпоральных, целевых, каузальных) синтаксем предложно-падежного типа, которые в позиционной структуре могут занимать как морфологически закреплённые за ними позиции (обстоятельственные), так и негипичные (атрибутивные). Устанавливаются причины развития вторичной роли словоформ. Анализируется лексический состав главного и зависимого именной компонента. Наиболее активно атрибутивную позицию занимают предложные конструкции темпорального значения. Выделены четыре функционально-транспозиционные группы: родительный, винительный, творительный, предложный падежи с предлогами во временном значении. В семантическом потенциале каждой группы выделяются две функционально-транспозиционные подгруппы: одновременность и одновременность момента действия и момента речи. Далее дифференциация исходных позиций осуществляется с указанием на заполненность / незаполненность временного отрезка действием, завершенность / незавершенность действия, по-

вторяемость / неповторяемость времени. В блоке целевой семантики выделяется три функционально-транспозиционные группы: целевые родительный, винительный, творительный падежи с предлогами. Семантический потенциал каждой группы делится на функционально-транспозиционные подгруппы: собственно цели действия и цели с оттенком посвящения. Далее анализируется транспозиционная возможность каждой синтаксической единицы. Каузальные синтаксемы могут также быть полифункциональными. Выделяется четыре функционально-транспозиционные группы: каузальные родительный, дательный, винительный, творительный падежи с предлогами. Рассматривается семантический потенциал каждой группы, который состоит из двух функционально-транспозиционных подгрупп: внешней и внутренней причины. На основании этих данных анализируются первичные и вторичные функции предложно-падежных форм.

В результате исследования установлено, что субстанциальные (локативные) и вторичные предикатные (темпоральные, целевые, каузальные) синтаксемы предложно-падежного типа являются исходными единицами для развития производной, атрибутивной, функции. Только анализ потенциалов этих единиц даёт возможность произвести функциональную дифференциацию предложно-падежных форм в формальной и семантической структуре простого предложения.

Ключевые слова: функциональная дифференциация, субстанциальные (локативные) синтаксемы, вторичные предикативные (темпоральные, целевые, каузальные) синтаксемы, функциональная транспозиция, функционально-транспозиционные группы и подгруппы, первичная и вторичная функция, типичная и нетипичная позиции.

ANNOTATION

Khomenyuk V.I. Functional Differentiation of Prepositional Case Forms in the Structure of the Simple Sentence – Copy.

Dissertation on competition of a scientific degree: the doctor of philological sciences 10.02.01 – the Ukrainian language National Pedagogic Dragomanov University, Kyiv, 2006.

This research paper provides a complex study of the functions of primary substantial (locative) and secondary predicative (temporal, causal) syntactic units which belong to prepositional-declensional type. As a result of the research functionally transpositional groups and sub-groups were singled out in each semantic paradigm. The thesis also suggests the differentiation between the primary and secondary functions of the indicated syntactic units on the basis of functional transposition and taking into account the peculiarities of the formal and semantic structure of simple sentences. Besides the paper focused on defining basic and derivative positions for syntactic units, describing the mechanism of their transference and analyzing the reasons for impossibility of this phenomenon.

Key words: functional differentiation, substantial (locative) syntactic, secondary predicative (temporal, causal) syntactic, functional transposition, functionally transpositional, primary and secondary function, typical and atypical position.

Підписано до друку 01.11.06 р.
Гарнітура Computer Modern.
Замовлення № 142

Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 1,5

Папір офсетний.
Тираж 110 прим.

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Кропив'янського, 2, к. 217.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №2137 від 29.03.05 р.

8(04631) 2-22-37
E-mail: vidavn@ndpu.net